

ИЗВЕСТИЯ

на Съюза на учените - Русе

Серия 2

ОБЩЕСТВЕНИ НАУКИ

ТОМ 6, 2011

РУСЕ

PROCEEDINGS

of the Union of Scientists - Rousse

Book 2

SOCIAL SCIENCES

Volume 6, 2011

RUSE

ИЗВЕСТИЯ НА СЪЮЗА НА УЧЕНИТЕ - РУСЕ

Известията на Съюза на учените - Русе са годишни научни трудове, които се издават от 1998 г. Годишно списанието излиза във вид на една или няколко серии. Основни езици са български и английски, с тенденция постепенно да се премине към цялостното му отпечатване на английски.

Всяка серия се подготвя от съответния редакционен съвет, одобрен от Управителния съвет на СУ – Русе. **Редакционният съвет** урежда всички организационни и технически въпроси, свързани с издаването, одобряването на рецензентите и научната редакция на постъпващите материали.

За публикуване се приемат научни и научноприложни статии, съобщения, обзори с конкретни приноси в областта на физико-математическите, хуманитарните, технологичните, техническите и социалните науки.

Авторите носят отговорност за своите материали. Текстовете се представят в редакцията на електронен носител, придружен с един отпечатък. Оформлението на материалите трябва да бъде съобразено с приложения на последната страница модел.

Всички материали се рецензират от хабилитирани специалисти в съответната научна област. Тези материали, неполучили положителна рецензия, няма да бъдат отпечатани. Ръкописи не се връщат. Хонорари на авторите не се изплащат.

След отпечатването на серията авторският колектив получава безплатно 3 отделно оформени отпечатъка от статията; при желание – може да си закупи и цялата книжка.

Известията на Съюза на учените - Русе се изпращат във всички големи библиотеки в страната и в редица български и чуждестранни университети.

ГЛАВЕН РЕДАКТОР: доц. д-р Златоживка Здравкова
ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР: доц. д-р Златоживка Здравкова
КОРЕКТОР: Ренета Златева
ПРЕДПЕЧАТНА ПОДГОТОВКА: д-р Ивайло Стоянов

АДРЕС НА РЕДАКЦИЯТА: Русе 7000, ул. "Константин Иречек" 16,
Е-поща: suruse@ru.acad.bg, URL: www.ru.acad.bg/suruse.

© **СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ – РУСЕ**

Университетски издателски център при Русенския университет „Ангел Кънчев

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Златоживка Здравкова, Ренета Златева</i> Мястото на децата в живота на средновековния българин.....	7
<i>Златоживка Здравкова, Ренета Златева</i> За някои паралели между дунавските и волжките българи.....	23
<i>Любомир Златев</i> Политическите партии и предизборните борби в Русе през 1923 г.....	30
<i>Магбале Папазова</i> Някои аспекти от отношенията на банка „Гирдап” и нейната креация Българска Македонска банка	36
<i>Веселка Радева</i> Законът за осигуряване на работниците и служащите в случай на злополука и болест от 1918 г. в българската осигурителна система.....	43
<i>Живодар Душков</i> Русенският периодичен печат в първото десетилетие на XX век.....	50
<i>Мария Радева</i> Административното право и механизмите за защита правата в здравеопазването	60
<i>Наталия Стоянова</i> Управление на персонала в автосервизите.....	65
<i>Наталия Стоянова</i> Подбор и оценка на доставчиците в сферата на автосервизната дейност.....	71

CONTENTS

<i>Zlatozhivka Zdravkova, Reneta Zlateva</i> The Position of the Children in the Life of the Medieval Bulgarian	7
<i>Zlatozhivka Zdravkova, Reneta Zlateva</i> About Some Parallels Between the Danube Bulgarians and the Volga Bulgarians	23
<i>Lyubomir Zlatev</i> The Political Parties and Pre-election Campaign in Ruse During 1923	30
<i>Magbule Papazova</i> Some Aspects of Relations of Bank Girdap and its Creation Bulgarian Macedonian Bank	36
<i>Veselka Radeva</i> The Act to Provide Workers and Employees in Case of Accident and Sickness of 1918 in the Bulgarian Social Security System	43
<i>Zhivodar Dushkov</i> The Ruse Periodical Press in the First Decade of the Twentieth Century	50
<i>Maria Radeva</i> The Right to Present Complaints to the Administrative Authorities is a Way to Defend the Rights in Health Care System	60
<i>Natalia Stoyanova</i> Management in Car Service	65
<i>Natalia Stoyanova</i> Selection and Estimation on the Deliverers in Auto-Service Business	71

МЯСТОТО НА ДЕЦАТА В ЖИВОТА НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ БЪЛГАРИН

Златоживка Здравкова, Ренета Златева
Русенски университет "Ангел Кънчев"

The Position of the Children in the Life of the Medieval Bulgarian

Zlatozhivka Zdravkova, Reneta Zlateva
"Angel Kanchev" University of Ruse

Abstract: The authors of the present article give an attention of an attitude of the Bulgarian medieval society to the children. In the pagan's period has been presented the fellowship as an expand family, which had his own influence in the carries of children, it has been traced the upbringing of the ruler's son and the traditions of the inheriting of the daughters. In the Christianity period has been discussed the specifics of the Bulgarian legislation and has been given an attention of the relationships between children and parents. It's been cleared also and the influence of the economical peculiarities in the Age of the Second Bulgarian country upon the children.

Децата винаги са били в центъра на вниманието на българина от Средновековието до наши дни. Още през средните векове те са третираны не просто като самостоятелни индивиди, а като елемент от живота. В настоящето изследване се прави опит да се посочи мястото им в предхристиянското и християнското общество, като се акцентира на отношението към тях и грижата за възпитанието им. Във връзка с това ще бъдат проследени обичаите в областта на наследственото право и брачните традиции, в държавните разпоредби и каноничните постулати, които дават ценна информация за брака и семейните ценности като цяло и за връзката между родители и деца – такава, каквато я осмисля българинът.

Предхристиянски период

Грижата за децата в задругата.
Преди обособяването на семейството като основна социална единица в средновековното българско общество грижата за възпитанието и отглеждането на децата има задругата. Задругарската общност представлява едно разширено семейство с около 50–60 членове. Тя обхваща няколко поколения потомци на един и същи баща заедно с техните жени и деца, при което всички живеят в едно общо домакинство, заедно обработ-

ват земите си и се хранят общо¹.

Наличието на задругата предопределя закрилата на децата от страна на цялата общност, ако родителите претърпят някаво нещастие. Задълженията не се осмислят буквално като такива, не са строго фиксирани и не се отнасят само до двамата родители. Настойник на децата не е определена личност, а цял един колектив, чиито членовете поделят отговорностите за тяхното възпитаване и отглеждане. Не са нужни законови постановления, които строго да регламентират отношенията между родители и деца, тъй като съществуват неписани морални норми, които обществото спазва не по принуда, а по силата на родовата чест. Никой член на задругата не може да продава, дарява, заменя и пр. земята. Това може да бъде направено единствено от дядото, старея, който се съветва със задругарския съвет. Тези неписани правила изграждат нрава на детето, което привиква без особени трудности към моралните порядки, възпитавано на отговорност и честност към всички членове на задругата и към цялото общество.

През езическия държавностен период взаимоотношенията между членовете на рода и отделното племе са базирани на уважението и толерантността. Мнението на

¹ Ангелов, Д. История на средновековната българска държава и право. С., 1992, с. 89–91.

старейшините като най-мъдри се зачита. Всеки един член на рода или племето се съобразява с възгледите на останалите членове, тъй като рискува да остане изолиран или прокуден от общността.

През VIII–IX в. задругата започва да отстъпва мястото на семейството. От членовете на Земеделския закон се вижда, че вече съществува отделна собственост². Разпадането на родовото обединение проличава и от Отговорите на папа Николай³, в които се посочват убийството на близки роднини.

Семейните връзки са изключително ценени от тогавашния българин. Посегателството над живота на най-близките не се приема просто като извършване на убийство, а като престъпление срещу собствения род, срещу собствената кръв. Поради това и наказанието, което получава извършителят за убийството на свой родител, брат или сестра, братовчед или внук, е смърт⁴.

Достойният наследник. За да бъде достоен в очите на цялото българско общество, бъдещият владетел на страната трябва да усвои всички тънкости на бойното изкуство. Военната подготовка на българския воин е задължителна. Българските младежи полагат публичен изпит, за да докажат своите военни качества и умения. Едва след това са провъзгласявани в погорна възрастова група. Такава инициация е характерна за тюркските народи. Когато юношата достигне зрялост в боя, той получава героическо име⁵.

Конната езда, стрелбата с лък, сабленото изкуство, хвърлянето на копие и боравенето с ласо и с меч са задължителни за българските воини. Подобно на древните спартанци, българите ценят реда и строгостта при подготовката и изпълнението на военни офанзиви. Верността към военнородовата аристокрация и към владетеля като главен военкомандващ способства

за култивиране на качества като дисциплинираност и отговорност сред “редниците”⁶.

Язденето⁷ на кон е нещо обичайно както за мъжете, така и за жените и децата. Анонимен ватикански разказ, озаглавен “За император Никифор и как оставил костите си в България”⁸, съдържа ценна информация за ролята на българката на бойното поле. В сведението се споменава как българите въоръжили жените си по мъжки. Както изглежда, практически българката воюва наравно със своя мъж, а този факт дава основание да се определи нейното участие в тогавашното общество като немаловажно. Обичаят мъжките и женските дрехи да се кроят по един и същи начин се среща у много народи в древността. Разликата често пъти е само в размерите – обикновено женските дрехи са по-дълги и по-широки. Поради факта, че жените яздят кон почти толкова, колкото и мъжете, и за двата пола е по-удобно носенето на панталони. В подкрепа на това идва 59^{ти} отговор⁹ на папа Николай I.

В своя “Шестоднев” Йоан Екзарх споменава за обичая на българите да си избират владетел от точно определен род, като това става по “реда на потомството и роднинството”, т.е. или синът наследява своя баща или брат – брат си¹⁰. Второто правило на наследяване (*сеньорат*) е отбелязано и в “Именника” на нашите владетели, където са фиксирани определени родове, които заемат властта – Дуло, Ерми, Вокил/Укил,

⁶ Кляшторный, С. Г. Каган, беги и народ в памятниках тюркской рунической письменности. – Востоковедение. Филологические исследования. Серия востоковедческих наук. Вып. 25. Ленинград, 1984, 148–149; Древнетюркские рунические надписи на Центральном Тянь-Шане. Археологические экспедиции Государственного Эрмитажа. СПб, 2002, 134–137; Кляшторный, С. Г., Д. Г. Савинов. Степные империи древней Евразии. СПб. 2005, 153–154; Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос. Пер. акад. В. В. Бартольда. Ленинград. 1962, 33–34.

⁷ Цонков, В. История на физическата култура на България. С., 1976, с. 223.

⁸ Гръцки извори за българската история. т. 4. С., 1961, с. 13.

⁹ Латински извори ... т. 2. С., 1960, с. 103.

¹⁰ Йоан Екзарх. Шестоднев. С., 1981, с. 163.

² Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия по история на България. т. 1. С., 1978, с. 116 и сл.

³ Латински извори за българската история. т. 2. С., 1960, 85–86.

⁴ Пак там.

⁵ Чакъров, Н., Ж. Атанасов. История на образованието и педагогическата мисъл в България. С., 1962, с. 23.

Угаин. От каменната летопис също са ни известни някои¹¹ – Чакарар, Кюригир, Кубиар и Ермиар. Известният тюрколог С. Кляшторны, чиито трудове са посветени на племената, обитаващи Централна Азия, подробно разглежда древнотюркските рунически паметници. При тюрките наследяването се предава на братята и на синовете¹². Начело на хуните е шан-ю. Властта при тях се предава¹³ на по-големия син или на по-малкия брат, както и на друг член от семейството.

Изводът, че правото да управлява има точно определен род, се налага и от сведенията на Теофан и Никифор за бързата смяна на нашите управници през втората половина на VIII век, които “обладавали по родова линия властта”¹⁴.

От всички тези извори излиза, че властта през разглеждания период има династичен характер. В това отношение Източната римска империя се различава от България, тъй като във Византия в определени моменти родствените връзки се пренебрегват, като престола заема¹⁵ доказал се пълководец.

Константин Багренородни¹⁶ (“За церемониала във византийския двор”) споменава за канартикина, вулиатаркана, шестимата велики боляри и “останалите вътрешни и външни боляри” в България. В друго свое съчинение – “За управлението на държавата”, същият автор¹⁷ посочва дванадесет велики боляри.

Династията в Средновековна България може да бъде сменяна, както показва

бързото изреждане на владетели през втората половина на VIII век. Престолонаследникът носи титлата¹⁸ *kanar tikeinos* (канартикин), като *tegin* на тюркски означава принц, наследник. Тогава първородният син е обозначаван като наследник на кана. Вторият владетелски син носи¹⁹ титлата *βουλιάρης ταρκάνος* (вулиастаркан), като първата част е въз основа на съсловната титла боил, а втората – на титлата таркан.

Някои изследователи считат²⁰, че кан Крум предава престола на своите братя Дукум и Дицевг, а кан Сабин е наследен от брат си Умор. Наследникът на Кормесий/Кормисош е неговият зет Сабин. Това вероятно е възможно при отсъствие на пряк престолонаследник на владетеля. Кан Омуртаг също не спазва наследяването на трона според първородството, тъй като знаем, че престолът се заема от най-малкия му син – Маламир. Не можем да сме сигурни, че този владетел няма наследници, но знаем със сигурност, че е наследен от племенника си Пресиан. Такива примери имаме и след приемане на християнската религия, когато Симеон, третият син, поема управлението на баща си Борис-Михаил след краткото царуване на Владимир-Расате, а Симеон е наследен не от първородния си син Михаил, който приема монашеството насила.

Според проф. П. Добрев наследственият принцип да се предава властта от баща на син или от брат на брата не е сигурен начин, че държавата ще благоденства, поради което функционира строго Съветът на висшите боили. Тази “домашна” гаранция, както и традицията да бъде споделяна властта със съвладетел, са базирани на наш собствен светоглед и държавнически модел²¹, който показва своята устойчивост през вековете.

Съмненията за съществуване на съвладетел изказва още проф. Бешевлиев в своя изключителен труд²², посветен на ос-

¹¹ Бешевлиев, В. Първобългарски епиграфски паметници. С., 1981, 141–147; Първобългарите. История, бит и култура. Пловдив, 2008, с. 272.

¹² Кляшторный, С. Г. Древнотюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. Москва. 1964, 61–62; Кляшторный, С. Г., Д. Г. Савинов. Степные империи древней Евразии. СПб. 2005, 163–164.

¹³ Бичурин, Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. ч. I. М–Л., 1950, с. 84 и сл.

¹⁴ Гръцки извори ... т. 3. С., 1959, 270–271, 303–304.

¹⁵ Станилов, Ст. Българската монархия през средните векове. С., 2003, 7-8.

¹⁶ Гръцки извори ... т. 5. С., 1964, с. 222.

¹⁷ Пак там, с. 209.

¹⁸ Древнотюркский словарь. Ленинград, 1969, с. 547.

¹⁹ Бешевлиев, В. Първобългарите... , с. 282.

²⁰ Пак там, с. 281.

²¹ Добрев, П. За държавата и властта. С., 2003, 120–121.

²² Бешевлиев, В. Първобългарски епиграфски паметници. С., 1981, с. 35.

тавените български епиграфски паметници. Вторият надпис от Мадара доказва наличието на двама управници. Под посочения Крумесис би следвало да се разбира Кормесий²³, който е или съвладетел на Тервел, или негов кавхан.

Твърде вероятно е да се дава възможност на онзи от първенците, който проявява завидни военни и държавнически качества, да смени властимащия по право. В подкрепа на това са и сведенията от втората половина на VIII в. Между 753 и 768 г. на българския престол се сменят седем владетели, от които трима биват убити от боилите, а другите избягват зад граница.

Всички тези примери ясно показват, че в Средновековна България право на наследяване получава не канартикинът, а онзи родственик, който се счита като най-способен наследник. Ако се върнем към сведенията за Старата Велика България, виждаме, че Кубрат се споменава като племенник на Органа. Тази родствена връзка²⁴ също показва “странично родово престолонаследие”.

Този ред на мисли е възприет и от Цв. Степанов²⁵, който посочва, че България спада към т.нар. родови държави.

В изворите са посочени т.нар. “хранени хора”, с помощта на които бъдещият владетел провежда своето военно обучение. Целият кръг от умения са разделени в две групи: придобиване на военни умения и на държавнополитически качества. За първите се грижат точно определени за това хора, като преминавайки определено число години, бъдещият владетел полага публичен изпит, за да докаже своите усвоени умения. По-нататък, вземайки участие в походи, той изучава до най-малките подробности тънкостите на военната тактика. На следващо място канартикинът насочва своите усилия към държавната политика. Той се запознава не само със собствения държавнически модел, но и с устройството на околните страни. Тези придобити компетенции, за които отговарят също конкретни хора, без да мо-

жем да ги посочим поради ограничеността на изворите данни, дават яснота на бъдещия владетел и за едно твърде сложно поле на взаимовръзки между държавите – международните контакти.

Знае се със сигурност, че колобритите в българското общество отговарят за религиозните схващания и обреди. Вероятно именно те запознават престолонаследника с тънкостта на възгледите в тази сфера²⁶.

Обогатил своите ловки военни умения с полезни държавни компетенции, канартикинът придобива решителността да заеме определеното му по право място.

Независимо, че нашите предци показват дълбокото си уважение към рода, на първо място за тях е достойното представяне на родината заедно с вековните традиции и обичаи. В този ред на мисли, сведението на епископ Енодий ни дава и потвърждение на тезата за възможната смяна на владетеля, ако той “унизи потеклото”²⁷ си. Със сигурност върху плещите на българския престолонаследник пада голям товар – първо, да усвои целия държавнически модел до най-малката подробност, и, второ, непрестанно да доказва, че във вените му тече достойна кръв. Този държавен ред българите възприемат като своя неотклонна традиция, която е ясен белег за връзката между тогавашния човек и родината – онази земя, която българинът обработва и строго охранява, в която живеят близките му и която наричат свой дом. Той не я възприема като своя даденост, а като плод на своя труд и именно поради това прави всичко възможно, за да могат и следващите поколения да бъдат възпитани в дух на принадлежност към нея и на достойно поведение през целия живот.

Брачните традиции и наследяването при дъщерите. Акад. Димитър Ангелов разглежда кражбата, приставането и купуването на девойката. На широка сравнителна основа върху базата на факти от целия славянски свят той мотивира наличието на тези форми и в българското средновековно общество в периода VII–IX в. Първоначално, според автора, често явление е крадене-

²³ Пак там, с. 64–65.

²⁴ Станилов, Ст. цит. съч., 8-9.

²⁵ Степанов, Цв. Власт и авторитет в ранносредновековна България (VII–ср. IX в.). С., 1999, с. 63.

²⁶ Станилов, Ст. цит. съч., 36–37.

²⁷ Латински извори ... т. 1. С., 1958, с. 299.

то на жената. То се извършва от младоженеца и неговата дружина, често пъти с нейната воля, но без съгласието на родителите ѝ. Отговор 32 на папа Николай до княз Борис дава информация²⁸ за отвличането на мъже и жени. Възможно е с този въпрос да се визира²⁹ именно грабежът на невеста, както допуска акад. Ангелов.

Изменен вид за крадене на момата с нейно съгласие и със съгласието на родителите ѝ е приставането. То се договаря предварително, при което невестата по собствена воля отива в къщата на бъдещия си съпруг. При този случай не се дава на откуп, когато момъкът е беден, но е наложителен, когато родителите на момата не са съгласни³⁰ със сключването на брака. Оттук бихме могли да направим заключението за важността на мнението на родителите. Както е отбелязано в законовите ни постановления, те са онези, които имат главна роля при определяне бъдещия съпруг на момичето.

Тъй като в този период всеки член е производител на материални блага, логично е за девойката, която напуска дома, да се дава известен откуп като компенсация за отнеманата работна ръка. През този период в най-голяма степен със земеделие се занимава жената, докато мъжът воюва. Ето защо при напускане на дома от девойката нейният бъдещ съпруг трябва да заплати загубата на ценна работна ръка. Същото условие важи и за древнотракийското общество, където "...заплащането за жената-тракийка е една възможност да се компенсира загубата – временна... или не, на чифт работни ръце за семейството ѝ, или дори за племето ѝ"³¹.

По-късно, когато се появява т.н. зестра, девойката внася имущество от своя роден дом с цел да подпомогне своето ново семейство. Зестрата, която се дава на момата, не е недвижима собственост (земя). Такава информация дава 49-ият отговор на папа Николай I: "Освен това искате да знаете,

дали ви е позволено да давате, както понапред, в зестра на съпругите си злато, сребро, волове, коне и др. Понеже това не е никакъв грях, а и законите го търпят, и ние ни най-малко не забраняваме да се върши"³².

Ибн Фадлан, пратеник на багдадския халиф, който посещава Велики Болгар през 922 г., най-подробно описва традициите на волжките българи, които в редица отношения съвпадат с тези на дунавските българи. Той отбелязва: "А ето и условията им [на дирхемите] за махра [зестра] на техните жени. Говори се еди-кой си син от еди-кой си род се жени за дъщерята на еди-кой си от... род и *получава зестра от еди-колко си и еди-колко си гитрифски дирхема*. По такъв начин се закупува и недвижимо имущество, както и снабдяването с роби"³³.

В отговор 3 на папа Николай I по допитванията на българите се съдържа информация³⁴ за сключването на брачния съюз. Явно той не е празнуван пишно поради липсата на средства. Арабският писател Ал Мас'уди (X век) също свидетелства, че средновековният българин не прави голяма и богата сватба: "Борджаните [българите] не познават нито динарите, нито дирхемите [арабски монети]; всички техни сделки, както и предбрачните договори се извършват посредством волове [добитък] и овце"³⁵.

Интересно сведение за наследствените обичаи намираме в горепосоченото съчинение³⁶, където се твърди, че жените наследяват повече от мъжете. Райна Заимова³⁷ обяснява това с факта, че според обичайното право у българите земята остава в рамките на семейството, поделена между синовете, докато дъщерите са възмездявани с движимо имущество.³⁷

Към информацията, давана от чуждестранни писатели, би следвало да се под-

²⁸ Латински извори ... т. 2. С., 1960, с. 87.

²⁹ Ангелов, Д. цит. съч., 89–91.

³⁰ Пак там, с. 91.

³¹ Здравкова, Зл. Жената в древнотракийското общество. – Известия на съюза на учените – Русе. Серия Обществени науки, 5, 2006, 98–103.

³² Латински извори ... т. 2., С., 1960, с. 98.

³³ Ибн Фадлан. Пътешествие до Волжка България 921–922. С., 1992, 12–13.

³⁴ Латински извори ... т. 2., С., 1960, с. 68.

³⁵ Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия по история на България. т. 1. С., 1978, с. 149.

³⁶ Заимова, Р. Арабски извори за българите. Христоматия. С., 2000 с. 75.

³⁷ Пак там.

ходи с известна резервираност, най-малкото поради факта, че същите са част от друга културна общност с различни ценности и порядки. В тази връзка вероятно сведението на Ал Мас'уди не е съвсем точно, тъй като то е дадено от човек, на когото са чужди българските обичаи. Факт е, че в българската държава, поради нейния традиционно земеделски характер, се гледа на земята като на много по-голяма ценност, отколкото на движимото имущество.

Петдесет и първият отговор на папа Николай споменава³⁸ двуженството, като категорично се постановява забрана на подобно положение според християнските изисквания.

Представителите на родовата и военната аристокрация, на държавния елит са хора, които могат да си позволят издръжката на две съпруги, тъй като, от една страна, разполагат с добри финансови възможности, а, от друга – не се влияят от общественото мнение и възприетите порядки. В този смисъл е сведението³⁹ на летописеца Псевдо-Симеон за кан Крум, който има много наложници. В приписката⁴⁰ към Чивидалското евангелие се съдържа информация за един от приближените на княз Борис – Сондоке, който има две съпруги – Анна и Собеслава. Това сведение се отнася до християнския период от средновековната ни история, но може да се допусне, че това положение е познато и преди приемането на новата религия. Не може, обаче, да се твърди със сигурност, че не става дума за жена и наложница. Навярно законната жена на владетеля принадлежи към определен знатен род.

Тюрките хитан и старите монголи имат практиката да признават⁴¹ за законни наследниците родените деца от наложници. Как са стояли нещата при българите преди приемането на християнската религия, това не е известно.

От “Отговорите на папа Николай I” се вижда, че цар Борис-Михаил поставя въпроса за втория брак след вдовство. От отго-

вора⁴² става ясно, че българите питат единствено за мъжа. Според проф. Бешевлиев⁴³ жените са изключени, защото тяхното положение е ясно – те нямат право на втори брак.

Княз Борис поставя въпрос⁴⁴ към папа Николай I дали е необходимо да се моли човек, чиито родители са вече починали, но не са приели християнската религия. А това показва, че за средновековния българин връзката родител–дете е изключително здрава и почитането на починалите е от първостепенно значение.

Волята на родителите е от особена важност, когато синът им загине при сражение далеч от родното си място. Ако те пожелаят, той трябва да бъде пренесен и погребан в своята родна земя.

Независимо, че в разглеждания период няма точно фиксирани държавни законови норми, които да регламентират отношенията между родителите и децата, ясно е, че българинът възприема тази връзка като свята. Моралните ценности на обществото не позволяват нанасяне на обида на по-възрастните роднини и нагрубяване на членовете на разширеното семейство (задругата). Като естествен резултат от тези социални възгледи и нагласи идва и възпитанието на децата.

Християнски период

Годежът и бракът. Съгласно Екложкото право сключването на брака е предшествано от годеж, който обвързва двете страни с обет. Този обичай се базира на римския ритуал, според който договарящите дават своето съгласие преди да се пристъпи към бракосъчетанието. Обичаят е включен в системата на църковното право като задължителен и неговото пренебрегване е сериозно препятствие за сключването на брачен съюз. За самия годеж в Еклогата⁴⁵ се определят редица правила. За да бъде валиден той, годениците трябва да са християни, навършили седмата/десетата си

³⁸ Латински извори ... т. 2., С., 1960, с. 99.

³⁹ Гръцки извори ... т. 5. С., 1964, с. 170.

⁴⁰ Петров, П., В. Гюзелев. цит. съч., 150–151.

⁴¹ Бешевлиев, В. Първобългарите... , с. 362.

⁴² Латински извори ... т. 2., С., 1960, с. 68.

⁴³ Бешевлиев, В. Първобългарите... , с. 362.

⁴⁴ Латински извори ... т. 2., С., 1960, с. 117.

⁴⁵ Благоев, Н. Еклога. С., 1932., с. 162–163; Бобчев, С. Старобългарски правни паметници. Ч. 1. С., 1903, с. 120–121.

година (Гръцка Еклога/Славянска Еклога) и седемнадесетата (Кормчаята) и да е налице тяхното устно или писмено съгласие (чрез писмен договор), при което двете страни разменят взаимно т. нар. “предбрачни дарове”. След сключване на годежа бракът е задължителен.

Твърде ранната възраст според Екологата вероятно отговаря на нуждите на българското селячество, тъй като едно по-бързо задомяване осигурява още един работник в семейството. Възможно е църквата да не е съгласна с практиката за ранните женитби и поради тази причина в Номоканона да се предвижда по-голяма възраст.

Отказващият се от брак годеник е длъжен да върне на момата даровете след две години (толкова време тя може да го чака), които е получил от нея, но без да има право да си върне онова, което той ѝ е подарил. Ако причината за разваляне на годежа е момата, то тя е длъжна да върне дадените ѝ предбрачни дарове в двоен размер. Изключение се прави само за деца сираци, които се сгодяват преди навършване на 15-годишна възраст. Наказание за това, че са развалили годежа, не им се определя, тъй като “те са сираци и не разбират интересите си”.⁴⁶

Екложкото право набляга на участието на родителите при сключването на годеж. Като техни настойници те са тези, които най-вярно възпитават и съветват своите деца. Предвижда се и защитаване интересите на сираците, тъй като без своите нравствени наставници те не могат да вземат най-правилните решения за себе си. Екложките правни норми⁴⁷ се грижат за правата на сгодения, като се предвиждат и санкции за неспазване на дадения обет.

Според Синтагмата на Матей Властар годещт също може да е писмен или неписмен. Годещт и бракът могат да се разтрогнат поради следните причини: годениците са все още деца; годеницата забременее от друг мъж; единият от годениците е от друго вероизповедание; подобен годещ способен за разваляване на нравите;

⁴⁶ Благоев, Н. цит. съч., с. 163; Бобчев, С., Цит. съч., с. 121.

⁴⁷ Благоев, Н. цит. съч., с. 162–163; Бобчев, С., цит. съч., с. 121.

поради “променливи състояния”; годеницата е сгодена по принуждение от страна на “началника на областта”, а родителите също не са съгласни; годеницата се отдаде на монашески живот; годеникът е “злоумишленник”; имуществото на годеника подлежи на държавно изземване; женихът “оскверни” бъдещия съюз, като влезе в интимни отношения със своята тъща или с други роднини на своята годеница. Отсрочка⁴⁸ на брака повече от четири години се разрешава при продължителна болест, смърт на родители, извършване на углавни престъпления.

Законът за съдене на людете (ЗСЛ) споменава на няколко места родителите и тяхното значение при изграждането личността на децата. Тяхната воля се зачита и пренебрегването на това налага санкции. От Член 8 от ЗСЛ разбираме⁴⁹, че родителите на девица имат определяща роля при развитието на нейните отношения със срещуположния пол.

Родителите трябва да бъдат запознати⁵⁰ до най-малка подробност с отношенията между дъщеря си и нейния избранник преди сключването на брачния съюз. Това е алузия за моралните възгледи на средновековния българин. От една страна, той се стреми да отгледа и възпита духовно чисти деца, а, от друга – да им осигури достатъчно спокойна (вътре в семейството) и сигурна (да ги обезпечи материално) среда. Именно затова родителите определят бъдещите спътници на своите деца.

В Екложкото право се дава информация⁵¹ за сключване както на годещ, така и на брачен съюз между юношите, като се иска съгласието на техните родители.

Тъждествено е положението и в Синтагмата⁵² на Матей Властар. Ако има раз-

⁴⁸ Властарь Матфей. Алфавитная синтагма Матфея Властаря. Москва, 1892, Състав III (буква G), Глава 15.

⁴⁹ Бобчев, С. цит. съч., с. 87, 94–95.

⁵⁰ Благоев, Н. цит. съч., 221–222; Бобчев, С. цит. съч., с. 138; Властарь Матфей. цит. съч. (Състав III, гл. 30).

⁵¹ Благоев, Н. цит. съч., с. 162, 164; Бобчев, С. цит. съч., 120–121.

⁵² Властарь Матфей. цит. съч., Състав III (буква G), глава 15.

минаване в гледните точки на майката и бащата, се зачита мнението на съпруга баща. Ако, обаче, възникне несъгласие с родителите и децата по своя воля тръгнат по друг път, те биват лишени от наследство, тъй като проявяват неуважение и незачитане към по-възрастните.

Потвърждение на писаните закони дава Словото на митрополит Йоасаф Бдински за светицата Филотея: “Ала макар и тя да не искаше, когато навърши четиринадесет години, баща ѝ реши да я омъжи... Тя имаше вече и сгоденик... той беше на седемнадесет години”⁵³.

Че родителите (особено бащата) са тези, които определят бъдещите спътници на своите деца, доказва и Приложното житие на Гаврил Лесновски, където се споменава: “Като достигна зряла възраст, го венчаха за невеста от добър род, макар че той не желаше”⁵⁴.

Изглежда навършването на 13^{-ата}–14^{-ата} година на момичето е достатъчно благоприятна възраст за встъпване в брак.

Що се отнася до царевите дъщери, и те са длъжни да се съобразяват с избора на своя баща владетел, който най-правилно може да прецени не само кое е най-добро за момичето, но и кое е най-изгодно за просперитета на държавата.

Затвърдяването на постигнатите мирни споразумения става най-често посредством сродяване на управляващите фамилии. Още в периода на Първата българска държава (VII–XI в.) започва практиката на сключване на династични бракове, като тя се усилюва особено много по времето на Второто българско царство (XII–XIV в.).

Интересни са сведенията за Самуиловите дъщери – Теодора-Косара и Мирослава, които сами определят своя избраник.

Известният “Дуклянски летопис” ни дава информация за възникналата любов между Теодора-Косара, най-голямата дъщеря на цар Самуил, и княза на сръбското княжество Зета – Иван Владимир (1016), който е окован във вериги в Преспа. В документа четем: “И тъй един ден дъщерята

на цар Самуил, на име Косара, подбудена и вдъхновена от свети дух, отишла при баща си и изявила желание да слезе със своите слугини и да умие главите и нозете на окованите във вериги затворници”⁵⁵.

Желанието на Косара се свързва с византийския обичай на т.нар. “показно унижение” на владетеля, чрез който се стреми да подражава на Христос. Това е алюзия за нейния благ характер и милозлива природа. В тъмницата царевата дъщеря забелязва хубостта и скромността на зетския княз и веднага информира баща си, като му поставя ултиматум: “И сега, ако е угодно на твое величество, или ми дай за мъж княз Владимир, когото държиш във вериги, или да знаеш, че аз по-скоро ще умра, отколкото да приема друг мъж. Като чул това, царят се зарадвал, понеже много обичал дъщеря си, и понеже знаел, че Владимир бил от княжески род, съгласил се да изпълни желанието на дъщеря си”⁵⁶.

Интерес тук представлява това, че българският владетел се съобразява с чувствата на своята дъщеря и приема нейния избраник. Въпреки твърдението на някои изследователи, че увлечението на Косара съвпада с намерението на цар Самуил да затвърди властта в наскоро завладените сръбски земи, би следвало да се обърне внимание на факта, че инициатор за това бракосъчетание, ако се доверим изцяло на източника, разбира се, е самата българска принцеса. Не е нелогично да се предположи, че българският цар вижда в този съюз един политически брачен проект, а и достоен партньор (по потекло) за своята дъщеря.

Водеща роля при сключването на брак има и другата Самуилова дъщеря, Мирослава, която се влюбва в сина на солунския управител Григорий Таронит, Ашот. Информация за това ни дава Скилица-Кедрин. Не намирайки сили да противоречи и на тази своя дъщеря, “защото тя била влюбена в него и заплашвала, че ще се самоубие, ако по закон не бъде свързана с него”⁵⁷, българският владетел се примирил с желанието ѝ. По-нататък в документа е отбелязано: “Като направили сватбата, Са-

⁵³ Митрополит Йоасаф Бдински и словото му за света Филотея. – БИБ. Т. IV. 1931–1932, № 7, с. 196. Превод: В. Киселков.

⁵⁴ Петров, П., В. Гюзелев. цит. съч., с. 456–457.

⁵⁵ Латински извори ... т. 3. С., 1965, с. 174.

⁵⁶ Пак там, с. 175.

⁵⁷ Гръцки извори ... т. 6. С., 1965, с. 279.

муил го изпратил с нея в Дирахим, за да отбраниява областта. Ашот отишъл там и като се споразумял с жена и я предумал, избягал с нея в ромейските триери, които плавали наоколо, за да охраняват това място. С тях той избягал при императора и бил почетен с титлата магистър, а жена му – с титлата зости [т.е. придворна дама]⁵⁸.

Увлечена от примамливите обещания, оставяйки рода си, Мирослава става активна съучастничка в заговора срещу собствената си страна, в резултат на което крепостта Драч скоро преминава в ромейски ръце. От този пример ясно личи, че правата на владетелските дъщери са доста големи – такива, че да изиграят немаловажна роля в политическия живот на българското царство.

Георги Акрополит дава сведения за волята на цар Иван Асен II (1218–1241) да прекъсне българо-никейския съюз, като отдели дъщеря си Елена от законния ѝ съпруг Теодор II Ласкарис: “Тогава, разправят, Асен я взел да седне отпред на седлото му, ударил я с пръстите (си) по главата и я заплашил страшно, че ще я убие, ако не понесе мълчаливо това, което той е решил за нея”⁵⁹.

Първо, едва 9–10-годишна, през пролетта на 1235 г. Елена е омъжена за 11-годишния Теодор, и, второ – въпреки че бракът ѝ е стабилен и тя се радва на топли отношения в новия си дом, бащата владетел решава, че този съюз вече не е потребен на България. Можем да направим извода, че владетелските родственички нямат право на глас, дори ако техните бащи или съпрузи действат против каноничните и светските правила.

Георги Пахимер⁶⁰ ни дава сведения по въпроса за низкия морал у Мария, която не се посвениява да убие “повярвалия, че е осиновен” претендент за престола Яков Светослав поради това, че иска да го елиминира от управлението. След като близките хора на Константин Тих-Асен (1257–1277) са “унищожени поради злоумисъла на Мария”, тя се заема да запази властта за себе си и за сина си Михаил на всяка цена.

Въпреки че според тогавашната наследствена традиция на трона би следвало да застане първородният син на владетеля, Мария се опира на византийското наследствено законодателство, даващо право да заеме трона онзи син, който е роден пръв след възцаряването на своя баща (правото на багренородния). В резултат на нейната намеса синовете на Константин от брака му с Ирина са изпратени на заточение, а престолът е зает от сина на Мария – Михаил, който управлява заедно със своята амбициозна майка. Това е показателен пример как пълноправният наследник на управляващата династия може да се прости с трона.

Сред най-популярните женски имена в Българското средновековие е това на Кера Тамара – дъщеря на цар Иван Александър (1331–1371) от първия му брак с влахинята Теодора. Въз основа на миниатюра от Лондонското четвроевангелие може да се направи заключение за възрастта ѝ – около 15-годишна. Чрез династичния брак на Кера Тамара с турския султан Мурад натискът към България от страна на османците затихва за десетина години.

Дъщерята на Иван Александър се превръща в символ на българското, в стремеж, в надежда. Не случайно името ѝ е посочено в Синодика на цар Борил: “На Кера Тамара, дъщеря на великия цар Иван Александър, велика госпожа, съпруга на великия амир Амурат, която му бе отдадена заради българския род. А тя, като отиде там, запази православната си вяра, рода си освободи, живя добре и благочестиво и с мир почина, вечна памет”⁶¹. Без дори и да подозира, Кера Тамара изиграва огромна роля в историята на своята родина.

Поредният в историята на Второ българско царство е династичният брак на Кераца Мария – първата дъщеря на цар Иван Александър от втория му брак с еврейката Теодора. Тя е омъжена за сина на византийския император Йоан V Палеолог – Андроник. Брачният съюз трябвало да бъде “от полза на християните и във вреда на безбожниците”⁶², т.е. срещу турските

⁵⁸ Пак там.

⁵⁹ Гръцки извори ... т. 8. С., 1972, с. 165.

⁶⁰ Гръцки извори... т. 10. С., 1972, с. 171 и сл.

⁶¹ Христоматия по история на България. т. 2. С., 1978, с. 297.

⁶² Андреев, Й. Любовните истории в Българското Средновековие. Велико Търново, 1996, с. 97.

нашествия. Въпреки че по това време тя е само на осем години, с решението на Цариградската патриаршия е позволено бракосъчетанието. Тук се забелязва поредното несъобразяване с каноничното и светското законодателства. Подобни заобикаляния на закона са приоритет на царските особи, особено поради това, че те се тълкуват в полза на държавните интереси.

Отражението на икономическите трудности върху децата. През периода на Втората българска държава съществуват няколко пътя за закрепостяване. Първият от тях е свързан с мъжа в семейството – баща или съпруг. Попадайки в икономически затруднения, той повлиява върху съдбата на цялото си семейство. Грамотите на българските царе са изпъстрени с подобни примери, в които четем как цели родове изпадат в крепостничество⁶³. По този начин промяната в социално-правния статут на главата на семейството (например, изпадането му в парикия или отрочество) води и до промяна в общественото положение на децата.

Овдовяването на майката също може да обрече децата на закрепостяване. Не малка част от мъжете намират своята смърт на бойното поле. Макар и останала без съпруг, вдовицата може да попадне в лична зависимост, т.е. да бъде закрепостена. В документа, озаглавен “Дарението на прото-севаст Прибо”⁶⁴, четем как “вдовицата Момена с шестте ѝ деца”, както и “другата вдовица, жената на Братослав с шестте ѝ деца” попадат под пряката зависимост на местния феодал.

Важно е да се отбележи, че при такова положение жената става причина да се определи съдбата и на нейните деца, които споделят участва ѝ. Носейки отговорност за своето семейство, за неговите несполуки и икономически затруднения, жената се явява еднакво отговорна пред държавата и местния феодал при изплащането на феодалната рента.

Български нотариален акт от XI–XII в. свидетелства за положението на овдовялата съпруга. В документа е записано: “Аз, Доб-

рина, подарих детето си на попа, а [получих] нива на “Добри гости” близо до Дражиловите ниви. И никой от децата ми, нито пък от рода ми да не се бърка с попа... Защото той ми подари също 7 лакътя памучно платно и 5 ленено и 3 къбела пшеница”⁶⁵. Явно в посочения случай вдовицата не просто подарява детето си на попа. Тук се загатва за сделка, чрез която жената търси начин за оцеляване на останалите членове от своето семейство, на което вече глава е тя. Тази нейна постъпка много лесно би могла да се критикува, но подобно тълкуване би било несериозно, а и невярно предвид характеристиките на епохата. Подобни действия вероятно са често срещани, тъй като и през XIV в. откриваме подобен случай, записан в Рилската грамота⁶⁶ на цар Иван Шишман, където “поп Тодор с децата си и с рода си” са жертвани в полза на Рилския манастир.

В периода XII–XIV в. пред жената е поставен сложният въпрос да намери изход за своето оцеляване и добруването на децата си. Рационалното решаване на този проблем е встъпване в нов брак, след като със смъртта на съпруга се изчерпва и основният източник за препитание. Въпреки че духовните служители виждат във втория, респективно третия или четвъртия брак, непристойно поведение, то факт е, че жените, стремящи се да се домогнат до подобни бракове, целят да се сдобият със съпруг, който им е крайно необходим за подобряване на икономическото им състояние.

Отношението към децата според старобългарските държавни разпоредби. В Закона за съдене на людете (ЗСЛ) и Еклогата не се допуска процес, в който родители и деца свидетелстват едни срещу други⁶⁷. От подобни постановления съдим за значението на връзката между родители и деца.

Грижата на българския законодател за бъдещето на децата проличава от разпоред-

⁶³ Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия... т. 1. С., 1978, с. 437.

⁶⁴ Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия... т. 2., с. 55.

⁶⁷ Благоев, Н. цит. съч., с. 204; Бобчев, С. цит. съч., с. 90, 96, 134.

⁶³ Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия... т. 2, с. 274.

⁶⁴ Пак там, с. 206.

бата, според която, ако останат без баща, майката се грижи за тях, тя се задължава да ги възпита, отгледа и задоми. Нейното решение да встъпи във втори брак им дава правото⁶⁸ да я изоставят и да получат цялото си бащино наследство, като им се осигури настойник, ако са малолетни. Ако децата са в пълнолетна възраст при жив баща, който се задомява с друга жена, според Екложкото право⁶⁹ те могат да получат майчиното си наследство.

Тези условия показват, че децата имат главното място в живота на родителите, дори и пред личното право на последните на щастие. Постановления от този вид дават ярка представа за нрава на българина, очертавайки много ясно неговите морални възгледи за светостта на семейното огнище и важността на родителските задължения. В този смисъл е и разпоредбата⁷⁰, според която живият родител не може да изостави своите деца, които са още малолетни, независимо дали ще встъпи в друг брак.

В случай, че почине баща, който има деца от два брака, според писаното законодателство⁷¹, всичките имат право да получат от бащиното си наследство. Възгледите за ценността на връзката родител–дете и стремежът да се осигури обезпеченост на децата се сезира и в постановлението⁷², според което най-голямо право на наследяване сред всички живи роднини имат децата и внуците, когато някой почине без завещание.

Съгласно Еклогата наследяването става по закон и по завещание. Първо децата на покойния родител могат да го наследяват, като се изключват омъжените дъщери. Те не получават нищо поради това, че вече са придобили зестра при сключване на своя брак. Отношението към деца, останали без родители, проличава от Екложкото поста-

новление, което предвижда дадена духовна обител (църква или манастир) да пази наследството им до 20 години, ако те не сключат брак до това време. Така става⁷³, когато на сираците не е определен настойник. Явно родителите определят настойник не само при сключване на втори брак, но и при положение, че са тежко болни или има опасност децата да останат сами. С това условие отново се потвърждава загрижеността за тях.

Според Синтагмата на Матей Властар⁷⁴ не се допуска опекунът на децата сираци да предприема годеж или да го развали от тяхно име.

Забраната⁷⁵ заемотателят да поробва децата, ако родителите са длъжници, за пореден път потвърждава факта, че българското общество има специално отношение към най-малките си членове.

Интерес представлява постановлението⁷⁶, според което непълнолетно лице, измамено при сключването на някаква спогодба, има право да поиска разваляне след навършване на 25-годишна възраст. Предоставянето на възможност да се развали дадена правна сделка подчертава за пореден път грижата на българина за правата на подрастващите.

Българското писано законодателство не задължава само родителите да се грижат за своите деца, но поставя и въпроса за взаимоуважението между тях. Този извод правим от разпоредбата⁷⁷, в която е записано, че ако децата оскърбят или обидят майка си и баща си, нанесат им побой или ги наклеветяват, могат да бъдат изключени от завещание и да се лишат от законно наследство.

За убийство на плода в утробата, за да скрие срама си от извършено прелюбодеяние, майката се наказва като бъде бита и

⁶⁸ Благоев, Н. цит. съч., 167–168, 173; Бобчев, С. цит. съч., с. 122, 123, 124.

⁶⁹ Благоев, Н. цит. съч., с. 169; Бобчев, С. цит. съч., 122–123.

⁷⁰ Благоев, Н. цит. съч., 169–170; Бобчев, С. цит. съч., с. 123.

⁷¹ Благоев, Н. цит. съч., с. 173; Бобчев, С. цит. съч., с. 124.

⁷² Благоев, Н. цит. съч., с. 184; Бобчев, С. цит. съч., с. 129.

⁷³ Благоев, Н. цит. съч., 188–190; Бобчев, С. цит. съч., с. 131.

⁷⁴ Властарь Матфей. цит. съч., състав III (буква G), глава 15.

⁷⁵ Благоев, Н. цит. съч., с. 197; Бобчев, С. цит. съч., с. 133.

⁷⁶ Благоев, Н. цит. съч., 207–208; Бобчев, С. цит. съч., с. 135.

⁷⁷ Благоев, Н. цит. съч., 181–182, 187–188; Бобчев, С. цит. съч., с. 127, 130–131.

заточена според Екложкото право⁷⁸.

В българската историография съществува мнението, че в Славянската Еклога наказанието се дава за жена, която убива жив плод. М. Андреев и Д. Ангелов превеждат⁷⁹ думата “извреши” буквално, със значението ѝ в съвременния български език. Според Г. Петрова⁸⁰ този превод е неточен. Изследователката на българското средновековно право е на мнение, че славянската дума съответства на глаголната форма “изхвърли”, т.е. пометне. В този смисъл се оказва, че постановленията в двете Еклоги са напълно тъждествени.

Независимо, че жената извършва семеен грях, изменяйки на своя съпруг, категорично ѝ се забранява да посяга на живота на плода, тъй като над съпругеската вяност стои животът на друго човешко същество. Българското средновековно законодателство не пренебрегва и този път святата родителска отговорност.

Синтагмата на Матей Властар⁸¹ определя санкция “работа в рудник” за обикновения човек, който е дал питие на бременната, за да пометне, и постановява “временно лишаване от имуществото” за знатния. Смъртно наказание се предвижда за този, който предизвиква освен смъртта на плода, и смъртта на майката, въпреки и да не е имал “лоша умисъл”.

Сурови постановления предвиждат и светските, и църковните закони в случаи на посегателство върху девица, независимо от нейното съгласие. За подобно действие според ЗСЛ състоятелният българин заплаща на момичето, ако откаже да се ожени за нея, шест литра злато, за да отмие срама ѝ. В случай, че престъпникът не разполага с толкова пари, тогава дава половината от имота си на девицата, а ако е сиромаш и няма нищо, тогава бива бит и изгонен от своята област от съдията, като се подложи

на 7-годишен пост⁸². Ако е без нейното съгласие, тогава наказанието предвижда⁸³ той да се продаде, а имотът му да се предостави на потърпевшата. При положение, че тя не е сгодена или е сгодена преди навършване на двадесетата ѝ година, наказанието е същото, като църковните канони определят и седем години пост. Интерес представлява чл. 11, в който се предвижда⁸⁴ отрязване на носа само за мъжа, който посегне на сгодена девица, независимо от нейното съгласие.

Еклогата⁸⁵ предвижда отрязване на носа при изнасилване на мома или лишаване от моминство на чужда годеница.

Според Състав III (буква G), гл. 30, от Синтагмата на Матей Властар⁸⁶ този, който посегне на девствена жена, се наказва с отрязване на носа и му се отнема 1/3 от имота, като се дава на потърпевшата. Според други постановления⁸⁷ в същия правен извор насилникът се отлъчва от църквата и религиозните обреди или се задължава да узакони отношенията си с жената, въпреки и да не е уточнен начинът и срокът. Състав XII (буква M), гл. 13, съдържа светското постановление⁸⁸, според което за обезчестяване на собствената си годеница, преди тя да е навършила 13-ата си година, извършителят се задължава да предостави 1/3 от имота си в нейна полза, в случай, че родителите не дават съгласието си младите да сключат брак. При положение, че те са съгласни, тогава законът постановява да се изчака времето на брака. Тези санкции говорят за отношението към чистотата на момата, към неопетняването на нейната чест и семейното име.

Законовите постановления в Средновековна България с еднаква тежест се отнасят до всички слоеве на обществото. Те защитават правото на лична неприкосновеност, на чисто име, съблюдават запазването на семейните ценности и традиции. Насил-

⁷⁸ Благоев, Н. цит. съч., с. 223; Бобчев, С. цит. съч., с. 137.

⁷⁹ Андреев, М., Д. Ангелов. История на българската феодална държава и право. С., 1972, с. 30.

⁸⁰ Петрова, Г. Престъпленията в Средновековна България. С., 1992 г., с. 59.

⁸¹ Властарь Матфей. цит. съч., състав III (буква G), глава 28.

⁸² Бобчев, С. цит. съч., с. 88.

⁸³ Пак там.

⁸⁴ Пак там.

⁸⁵ Благоев, Н. цит. съч., с. 222; Бобчев, С. цит. съч., с. 137.

⁸⁶ Властарь Матфей. Цит. съч.

⁸⁷ Пак там.

⁸⁸ Пак там.

ването на всяка мома без нейно желание, дори да е собствената годеница, подлежи на санкция. Имущественото наказание и ролята на родителите, чиято трезва преценка определя по-нататъшната връзка между младите, показват, че законовите постановления не просто целят да обезпечат потърпевшата, а да дадат един открит обществен урок.

За разлика от Еклогата (и Гръцката, и Славянската), ЗСЛ и Синтагмата на Матей Властар, където няма съсловно деление на обекта или субекта, Душановият законник⁸⁹ прави именно такава диференциация. Според чл. 53, ако обектът и субектът на престъплението (похищение на жена) принадлежат към властелините, то на извършителя се налага отсичане на двете ръце и носа. За същото деяние, обаче, себърът се обесва, но ако е посегнал на жена от управляващите кръгове. Ако похити равна, наказанието му е същото, както и наложеното на властелина. Текстът не споменава, обаче, каква е санкцията за похищаване на себърка от властелин.

Кръвосмешението (между родители и деца, братя и сестри) получава едно от най-строгите наказания⁹⁰ и според Екложкото право – посичане с меч. Интерес представлява едно сведение, дадено от Ибн Фадлан, който твърди, че волжките българи “по никакъв начин не извършват прелюбодение”⁹¹. Ако бъде хванат прелюбодеец, той бива окован с четири жезла и разсечен с топор през срдата.

Кръвосмешението между свекър и снаха, син и мащеха, дъщеря и пастрок, брат със зълва, чичо с племенницата си, племенник със стринка си се наказва с отрязване на носа. Същото наказание получава и този, който “съзнателно се съвокуплява с две сестри”⁹².

Синтагмата на Матей Властар⁹³ разг-

лежда въпроса за прелюбодение с близки родственици на жената. Кръвосмешението не води до прекратяване на брака, но се налагат епитимийни наказания. Не се позволява годеж или брак с бащината годеница или мащехата, както и на свекъра се забранява да встъпва в отношения с годеницата на своя син.

Църквата и светският закон се отнасят отрицателно към встъпване във втори брак, налагат изключителни “правила” за встъпване в трети, а за противозаконен се обявява четвъртият брак. Недопустимо е и съжителството с две съпруги. Ст. 13 от Закона за съдене на людете предвижда⁹⁴ мъж, който има две жени, да напусне втората си жена с децата, да се бие и да се подложи на 7-годишен пост.

Въпреки подчертаната загриженост към децата в българските правни извори, в този случай на преден план излиза светостта на единствения законен брачен съюз. Прави впечатление, че наказанието, което се предвижда, не е твърде строго в сравнение с онова, което се отрежда при прелюбодение. Обяснението в случая може да бъде само едно – тъй като отношенията с втората съпруга се поставят на същата плоскост, т.е. не става дума за обикновена изневяра, а за споделяне на отговорности и възпитаване на деца във второто семейство. Въпреки това, мъжът се задължава да съжителства единствено със законната си съпруга, както и да осигурява благоденствие на първите си деца. С това се цели пълното им обезпечаване. Същата забрана срещаме и по страниците на Екложкото право, където е отбелязано: “Който има две жени, да се бие, като се изпъди вмъкнатата жена заедно с родените от нея деца”⁹⁵.

В Състав XII (буква М), гл. 14, озаглавена „За прелюбодението”, от Синтагмата на Матей Властар се предвижда⁹⁶ същото наказание за двуженеца и за втората му съпруга. Включени са и епитимийни наказания.

С въвеждането на новото законодателство възможността за безпричинни раз-

⁸⁹ Законник Стефана Душана. СПб. 1872, с. 37.

⁹⁰ Благоев, Н. цит. съч., с. 222; Бобчев, С. цит. съч., с. 137.

⁹¹ Фадлан, Ибн. Пътешествие до Волжка България 921–922. С., 1992, с. 54.

⁹² Благоев, Н. цит. съч., с. 223; Бобчев, С. цит. съч., с. 137.

⁹³ Матфей. цит. съч., Състав III (буква G), глава 15.

⁹⁴ Бобчев, С. цит. съч., с. 88.

⁹⁵ Благоев, Н. цит. съч., с. 223; Бобчев, С. цит. съч., с. 139.

⁹⁶ Властарь Матфей. Цит. съч.

трогвания е доста ограничена за мъжа. Той няма право да гони своята съпруга от дома си или да се отдели от нея. Освен това се дава право на жената да поиска развод.

В Еклогата се споменават⁹⁷ следните случаи, при които това може да стане: ако мъжът в продължение на три години от сключването на брака не може да изпълнява съпругеските си задължения; ако заговорничи против живота на жена си или премълчи такова заговорничене от друга страна; ако не съобщи на жената, че страда от проказа.

За разлика от своя съпруг, който има правото да разтрогне брачния съюз при прелюбодеяние от страна на жена му, то за последната не се споменава подобна възможност. Това означава, че законът не определя прелюбодеянието, извършено от мъжа, като достатъчно основателна причина за жената да прекрати брака си. Ако женен мъж блудства, Екложкото право предвижда⁹⁸ той да изтърпи дванадесет удара, независимо дали е богат или беден.

В специален параграф “За съпрузите”, поместен в ЗСЛ, се разглежда въпросът относно правото за развод: “...разлъчва се мъж от жена си за такъв грях, ако се узнае, че тя е вършила някоя проказа [лепра] за живота му или други пакости... Също се разлъчва жена от мъжа си, ако пък той ѝ върши някоя проказа или друго...”⁹⁹ В същия параграф се споменава, че правото да разтрогне брачния съюз поради прелюбодеяние има само съпругът, което личи от въпроса “трябва ли за всеки грях да се разделя някой с жена си...”, на което Исус отговаря следното: “Коего бог съедини, човек да не разлъчва освен поради прелюбодеяние”¹⁰⁰. Тук много показателен се оказва въпросът, в който съпругата е изключена като инициатор при искане на развод, установявайки изневяра от страна на съпруга си.

В същата насока се явява Титул XVII от Еклогата, където се забелязва неравно-

сътвено положение между мъжа и жената относно правото им да се явяват обвинителите един срещу друг при установяване на извършено прелюбодеяние. Интересен е следният параграф: “Който прелюбодейства с омъжена жена, да се отреже носа и на него и на прелюбодейцата, защото от това става развод и произлиза пагуба на деца и не се спазва словото Господне, което учи, че Бог ги е съчетал в една плът. Прелюбодейцата, след като ѝ бъде отрязан носа, да вземе собствените си вещи, които е донесла на мъжа си, а пък прелюбодеецът не се разлъчва от жена си, при всичко, че му е отрязан носа. С голяма точност да се проучи въпросът за прелюбодеянието и съдиите да имат предвид обвинителите на подобното дело. И ако онзи, който обвинява, е самият мъж или бащата, или майката ѝ, или брат, или чичо, по-достовверен става поводът на изследването...”¹⁰¹.

За да се избегне оклеветяване и безпричинно разтрогване на брака, когато има обвинение в прелюбодеяние, Състав XII (буква М), Гл. 14, от Синтагмата на Матей Властар предвижда¹⁰² петима свидетели, които да дадат показания чрез клетва, и то само, ако са били преки очевидци. Като най-достовверни свидетели се посочват съпругът, бащата на жената, брат ѝ и дядо ѝ (по бащина и майчина линия).

Интересен пасаж е този, според който обвиняващият в прелюбодеяние своята съпруга мъж може да докаже това. Постановлението разглежда случай¹⁰³, когато е налице изобличаване, а мъжът да може да задържи предбрачните ѝ дарове, както и зестрата. От нейното имущество съпругът получава една трета. Текстът предвижда и обезпечаване на децата. Ако имат дете, след разтрогването на брака то получава нейното имущество. Когато мъжът прелюбодейства, жената получава зестрата си и предбрачните дарове, а останалото негово имущество се разпределя между възходящи или нисходящи роднини. В случай, че няма такива, то остава в полза на държавата.

Сведения по въпроса за самия брак като ценност намираме в Еклогата, където е

⁹⁷ Благоев, Н. цит. съч., с. 175; Бобчев, С. цит. съч., с. 125.

⁹⁸ Благоев, Н. цит. съч., с. 218; Бобчев, С. цит. съч., с. 138.

⁹⁹ Бобчев, С. цит. съч., с. 92, 97.

¹⁰⁰ Пак там.

¹⁰¹ Благоев, Н. Цит. съч., с. 220–221.

¹⁰² Властарь Матфей. Цит. съч.

¹⁰³ Пак там, Състав XII (буква М), гл. 14.

записано, че бракът е даден от Бога и той не трябва да се разтрогва, “освен по причина на блудство”¹⁰⁴.

Синтагмата на Матей Властар¹⁰⁵ определя като “незаконно” разтрогването на брака с цел да се сключи следващ съюз, т.е. ограничава се възможността и за мъжа, и за жената за развод.

Текстовете¹⁰⁶ на Еклогата предвиждат бой и заточване за съпруга, който допуска прелюбодеяние на своята съпруга. Скривайки подобно престъпно действие, независимо от причината (съхраняване на семейната чест или стремеж към опазване на личния престиж, силни чувства към съпругата и пр.), съпругът, осъзнато или не, подкрепя уронването на моралните устои не само в рамките на семейството, но и в цялото общество¹⁰⁷.

Подобни възгледи са заложили и в Състав XII, гл. 14 от Синтагмата на Матей Властар¹⁰⁸, където на мълчания съпруг се гледа като на сводник. По примера на Юстиниановата новела, според текста на Синтагмата, жената прелюбодейка трябва да изтърпи своето наказание в манастир. Ако съпругът иска да я върне обратно в семейството, това му се разрешава, но преди да са минали две години. Ако този период отmine, а съпругът почине, тогава прелюбодейката се задължава да даде монашески обет.

От 87^{-и} отговор¹⁰⁹ на папа Николай I разбираме, че вдовицата е заставяна да приеме монашеството. Твърде е възможно¹¹⁰ това да се прави, за да се покаже, че овдовялата жена принадлежи единствено на своя съпруг, независимо че той вече не е сред живите. Има редица случаи в нашата история, когато жените на владетеля са принудени да се замонашат, тъй като стават вече излишни политически партньори, а понякога вдовицата майка приема мона-

шеското расо заедно със своята дъщеря/дъщери.

Образованието на децата. Образованието по време на средните векове в България е под опеката на църквата. Децата се обучават в по-големите манастири и градските църкви, където се възпитават в основни християнски добродетели: богобоязън, благочестие, уважение към по-възрастните, честност и пр. Ползва се взаимоучителната метода. Главно децата се учат да четат от църковни произведения – Псалтир, Молитвеник, Апостол и др. След тяхното четене и тълкуване идва ред на простите текстове, с които се цели усвояването на правописа от учениците. Онези от децата, които завършат началното си обучение, преминават понагоре – към духовно образование. Това се свързва с факта, че обучението преди всичко цели¹¹¹ подготвянето на духовни кадри.

Разбира се, за нуждите на държавната власт се подготвят и някои деца в чужди страни, обикновено във Византия. Цар Симеон получава¹¹² своето образование в Магнаура, а от писмо на архиепископ Василий до папа Инокентий III научаваме за две момчета, които са пратени, за да учат в Рим: “Нека знае при това вашата велика светлост, че ви изпровождам по повеля на господаря цар две момчета – едното е *син на свещеника* Константин, а *другото на царя*, та да изучат по нареждане на ваша светлост латинското писмо...”¹¹³.

Изворите отбелязват деца, приближени на владетеля, които могат да се възползват от възможността да учат в чужди училища и школи. Не е известно какво е ставало в случай, когато обикновено българче покаже достатъчен потенциал, за да заслужи такава чест.

На базата на направените проучвания, интерпретирайки изворовата информация, могат да се направят следните изводи:

– Понятието *морал* има своето запазено място в живота на българина. Етичните кодировки от дълбока древност съпътстват неговите действия. Въпреки някои по-различни правни и духовни ограни-

¹⁰⁴ Благоев, Н. цит. съч., с. 174; Бобчев, С. цит. съч., с. 124.

¹⁰⁵ Матфей. цит. съч., Състав II (буква В), глава 8.

¹⁰⁶ Благоев, Н. цит. съч., с. 221; Бобчев, С. цит. съч., с., 141.

¹⁰⁷ Петрова, Г. Престъпленията... , с. 126.

¹⁰⁸ Властарь Матфей. Цит. съч.

¹⁰⁹ Латински извори ... т. 2., С., 1960, с. 116.

¹¹⁰ Бешевлиев, В. Първобългарите... , с. 363.

¹¹¹ История на България. Втора българска държава. т. 3. С., 1982, 414–415.

¹¹² Латински извори... т. 2. С., 1960, с. 323.

¹¹³ Пак там, т. 3. С., 1965, с. 361.

чения за жената в българското средновековно семейство, от всичките разгледани постановления се вижда, че средновековният българин се стреми към порядъчен дом и деца, чисти и святи отношения с близки и роднини;

- В средновековната българска държава е осъзната нуждата от регламентирането на моралните ценности на христианизираното българското общество, поради което се възприемат някои византийски кодификации и се подготвят техни компилации. Такава тенденция към затвърждаване и усъвършенстване на етичните норми сред социума е приоритет на българското писано право;
- И в езическия, и в християнския период на Средновековна България децата са в центъра на вниманието и грижите както на собствените си родители, така и на целия социум;
- Средновековното законодателство е направило всичко възможно да се предотврати противопоставянето на родители и деца;
- Българското общество през цялото Средновековие полага усилия за обучението и възпитанието на децата с оглед

подготовката им за живота. Това с особена сила важи за престолонаследника и останалите деца на българските владетели, за да изпълняват достойно служебните си задължения в полза на семейството и държавата;

- Правните норми в Средновековна България осигуряват стабилна възможност за финансовата обезпеченост на децата, като основното в тази насока, наред с различните правни вариации, е първостепенната възможност за наследяване от страна на низходящите наследници (деца и внуци);
- Семейството, както показват средновековните български правни текстове, е една цялост, която е неделима и устойчива не само пред лицето на закона, но и пред Бога. Наследственото и наказателното право в тази посока са не просто юридически постановки, а бариери или корективи, целящи съхраняването на морала на отделната личност, семейството и цялото общество.

В такава атмосфера, с голяма отговорност и внимание се отглеждат и възпитават децата в Средновековна България.

Адреси за контакти:

Доц. д-р Златоживка Здравкова
Русенски университет „Ангел Кънчев”
Факултет по природни науки и образование
катедра „Педагогика, психология и история”
ул. „Студентска” № 8
E-mail: z_zdravkova@abv.bg

ас. Ренета Златева
докторант към Русенски университет „Ангел Кънчев”
катедра „Педагогика, психология и история”
ул. „Студентска” № 8
E-mail: reneta_zlateva@abv.bg